

О НЕКИМ ГРАФИЧКИМ ПРИКАЗИМА БОГОРОДИЦЕ ТРОЈЕРУЧИЦЕ

Из свих светогорских чудотворних икона најмногобројније графичке реплике има можда хиландарска Тројеручица. Икону су приказивали као део манастирских бакрореза, заједно са свецима Симеоном и Савом, као и самостално. Графички прикази чувене чудотворне иконе су значајан фактор за јачање и ширење популарности Тројеручице. У српској научној литератури су оне већ давно и основно проучени и највеће заслуге у томе има Динко Давидов¹. Предмет мог извештаја су неколико непознатих или слабо популарних гравира иконе које допуњавају општу слику и прецизирају нека питања око њиховог датирања и намене.

У Хиландару постоји плоча за штампање папирних икона с ликом Богородице Тројеручице² (сл. 1). Д. Давидов је најпре датира од краја XVIII столећа, а касније – око 1860. У доњем делу стоји натпис: “Истиное (sic) изображение Чудотворьного образа Престы Еци Троероуцицы же имееетс в горе Ятонскои в монастыре Хиландарском Иоанноу Дамаскѣноу роуку исцели”. Без обзира на натпис бакрорез уствари није “истиное изображение” иконе. Нарочито јасно се то примећује по трећој руци која је Богородичина - покривена је мафоријом и има исту маншету као на левој Богородичиној руци. Очигледно намера гравера није била да изради копију хиландарске иконе. Он је илустровао једну легенду записану XVI века у Русији која прича о нерукотвореној трећој Богородичиној руци³. Слика има веома блиску паралелу – руска графика залепљена у једном “иконописном подлиннику” од краја XVIII в.⁴ (сл. 2) Разлике с хиландарском иконом су бе-

¹ Д. Давидов, *Манастир Хиландар на бакрорезима XVIII века*, Хиландарски зборник 2, Београд 1971, с. 152-168; Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, сл. 135, 195, 226, 262, 273, 275, 318, 328; Д. Давидов, *Хиландарска графика* Београд 1990, сл. 2, 3, 5, 28, 32, 33, 44, 47, 50, 55; Д. Давидов, *Светогорска графика*, Београд 2004. Каталог графика манастира Хиландара, бр. 2, 4, 5, 32, 55.

² Д. Давидов, *Српска графика*, бр. 180, сл. 318; Д. Давидов, *Хиландарска графика*, бр. 47.

³ Текст је објавио с коментаром А. Турилов у: *Зб. Чудотворная икона в Византии и древней Руси*, Москва 1997, с. 517, 519.

⁴ Рукопис је у Публичној библиотеци у Санктпетербургу, збирка Тихонова, 375/1 на л. 32 об. Види: С. Петковић, *О култу светогорских чудотворних икона у Русији*,

Сл. 1. Богородица Тројеручица. Бакрорез. Манастир Хиландар (према Д. Давидову)

Fig. 1. Theotokos of Three Hands. Copperplate engraving. Chilandar Monastery (according to D. Davidov)

Сл. 2. Богородица Тројеручица. Бакрорез. Руски зографски приручник. (према С. Петковићу)

Fig. 2. Theotokos of Three Hands. Copperplate engraving. A Russian zographic manual (according to S. Petković)

значајне, руска је рађена мало грубље, иако се и светогорска не одликује финоћом. Сличан је и натпис: “Изображеніе чудотворнаго образа претѣ Бѣгы Троероучицы же овретаеце во стон горе Фонскои в монастыре Хилондарскомъ иже столуоу Иоанну Дамаскину роукоу исцели вие 7169 (1661.) лета июн 28 дн”. Слика је очигледно имао при руци извор који наводи појављивање прве реплике Тројеручице у Русији – то се стварно дешава 28. јуна 1661.⁵ Тешко се може одредити узајамна зависност двеју гавира још више да обе нису датиране. Према Петковићу руска је од почетка XIX столећа. У сваком случају руска графика репродукује домаћи образац – једну Тројеручицу из Новојерусалимског манастира код Москве од XVIII века која је преликана у XIX и која има потпуно исти изглед⁶. Што се тиче њеног датирања, чини

– Друга казивања о Светој гори. Београд 1997, с. 142, нап. 52, ил. на с. 143. Мишљење Петковића да графичка слика одговара хиландарској икони је чудно.

⁵ С. Петковић, *О култу светогорских чудотворних икона*, с. 134.

⁶ С. Петковић, *О култу светогорских чудотворних икона*, ил. на с. 139.

Сл. 3. Богородица Тројеручица. Бакрорез.
Народна библиотека у Софији бр. 1175.
1788 г.

Fig. 3. Theotokos of Three Hands.
Copperplate engraving. The National Library
in Sofia, No 1175, 1788.

Сл. 4. Богородица Тројеручица.
Отисак са хиландарске плоче.
Музеј Македоније у Скопљу.

Fig. 4. Theotokos of Three Hands.
A print of the Chilandar plate.
The Museum of Macedonia in Skopje

ми се да није логично да буде каснија од рукописа у којем се налази, него је рађена истовремено или раније, тј. у XVIII столећу.

Вратимо се на хиландарску плочу. Њене димензије су веома мале – 9,7x14,5 см, што поставља питање о намени плоче. Ако је била предвиђена за ходочаснике који би је односили кући и постављали у домаће иконостасе, она би заузимала тамо маргинално место – кућне иконе обично имају веће димензије. Чини ми се да може да се потражи друго објашњење и оно се налази у једном рукописном молитвенику који се чува у Народној библиотеци у Софији (бр. 1175)⁷. (сл. 3) Рукопис је дело зографског калуђера Макарија по наруџбини архимандрита Акакија као поклон јерођакону Јосифу 1788. год.⁸ На супротној страни листа 29. наилазимо на слику Богородице Тројеручице идентичну с хиландарском плочом. Остали

⁷ М. Стојанов, Х. Кодов, *Опис на славјанските рѣкописи в Софийската народна библиотека*. Т. IV. Софија 1971, с. 29-30. Рукопис је описан погрешно и на с. 138 под бр. 1343 који не постоји.

⁸ Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на бугарските книжовници X-XVIII век*. Т. 2. Софија 2004, № 450.

украш је изведен ручно, изузетно марљиво и врлоfino, очигледно је зографски монах био способан сликар. Међутим, лик Тројеручице је отштампан с клишеа – виде се трагови од притиска плоче, димензије су идентичне. Макарије је само ручно обојио отисак. Највероватније управо таква је била и главна намена металне плоче – да се користи при декорацији рукописа. Пошто је зографски рукопис израђен 1788., значи и клише је рађен најкасније исте године. Употребе овог најранијег отиска с плочом показује да је она коришћена дуго и интензивно и током времена је претрпела извесне рестаурације. Према Д. Давидову отисци од клишеа нису познати, али је могуће да се нађу као украс и на другим рукописним књигама, највероватније молитвеницима и богата хиландарска библиотека је један од могућих извора. Уосталом, очигледно то није била једина намена гравире, јер се у Музеју Македоније у Скопљу налази самостални отисак⁹ (сл. 4).

Од посебног интереса за нашу тему је један рукопис који садржи Чуда Богородичина. Писан је 1812. год. од неког Патермутија Мушинског у Балушевском скиту и касније се непознатим путевима нашао у Самокову (Народна библиотека у Софији, бр. 740)¹⁰. На насловном листу и на другој страни листа 4. одштампане су гравире с Богородицом Тројеручицом и светим Симеоном и Савом Српским које су накнадно обојене руком¹¹ (сл. 5, 6). Уз отиске су додати различити натписи. Приказана је Богородичина икона која сасвим слабо личи на хиландарску Тројеручицу – Младенац је на десној руци Богородице и у доњем делу је сликан вотив у облику длана. Све остало се утолико разликује да без сумње аутор није видео оригинал, нити неку његову копију иако је могуће и да је радио по памћењу, без визуелног обрасца. Икона има широк оквир. Горе у центру једна мала ручица држи гирланду од цвећа која се спушта до средине бочних рамова. Под гирландом су приказани св. Сава Српски (Свѣты Савва Я Архѣепки Сербскѣи)

⁹ Музеј Македоније, инв.бр. 409. Димензије 13,8x8,4 см. Отисак је откупљен 1991. год. од приватног лица. Музеј је издао разгледницу с гравиром. Захваљујем се колегиници Јасмини Чокревској на податке о графици које ми је доставила.

¹⁰ Б. Цонев, *Опис на славјанските рѣкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 2, Софија 1923, с. 402-3.

¹¹ Гравира није објављена.

Сл. 5. Богородица Тројеручица са св. Симеоном и св. Савом. Бакрорез. 1813 г. Народна библиотека у Софији бр. 740.

Fig. 5. Theotokos of Three Hands with St. Simeon and St. Sava. Copperplate engraving, 1813. The National Library in Sofia, No 740

Сл. 6. Богородица Тројеручица са св. Симеоном и св. Савом. Бакрорез. 1813 г. Народна библиотека у Софији бр. 740.

Fig. 6. Theotokos of Three Hands with St. Simeon and St. Sava. Copperplate engraving, 1813. The National Library in Sofia, No 740

и св. Симеон Српски (Стѣи Симеонъ: царь Сербскѣи). У доњем делу оквира на овалном постолу су две круне и два скиптра, са стране се вију винова стабла с гроздовима. Под иконом стоји натпис: **Образъ Претѣи Бѣгы хелендар: ѿнеже ѿанѣ дамаскинѣ исцѣленѣе полоуѣи.** У доњем левом углу обележена је година израде гравире – 1813. На листу је руком исписано: **Ѣ ѣкѣна под златою шатою стоитѣ.** Много дужи је натпис код другог отиска. Под сликом: **Ѣ ѣкѣна претѣи Бѣгы тѣже естѣ вѣ Хиландарѣ, нарицаема Троероуѣица, Ѣ исцѣли етаго ѣванна Дамаскина роукоу, хоти разоуѣити да чте: в ѣ: воудѣ.** По левом пољу стране вертикално је исписано:

тропар глас г: **поути водцаго :вѣ жи: наставникѣ и первопрестолникѣ. и оучитель вѣмѣ еси: перѣе ко пришедѣ стелю савво, оуство твоє просѣтилѣ еси, возродивѣ тое дѣомѣ: стѣм и тако древа маслична вѣ мѣсленномѣ рѣи насадилѣ еси всещепенна тво уада, тѣмѣ, тако аплонѣ и стелемѣ**

сопрестолна, утоуѣе т молин: **моли хрта вѣо, даровати намѣ велѣю милостѣ. кондакѣ глас и.**

Присуство приказа, тропар св. Саве Српског, објашњење да икона стоји на позлаћеном проскинитаријуму показују да су аутори рукописа и његових илустрација били везани са светогорском и конкретно хиландарском традицијом. Поменуто чудо десето из “Амартолон Сотирѣија” односи се на св. Јована Дамаскина и чудо с његовом одсеченом руком. У рукопису има још две гравире – Богородица Царица и Одигитрија с молитвама обраћеним Божијој матери. Све ове илустрације су прикладне у књизи с Чудима Богородичиним, али дупло присуство Тројеручице показује посебно поштовање. Мора се поменути да у књизи поред гравира има и цртеже сликане руком. И овде наилазимо на пример рукописа за чији су украс коришћене графике – један интересантан и недовољно проучен феномен који прати касни развој рукописне традиције под јаким утицајем штампарске праксе. Можемо поставити питање да ли су одговарајући клишеи израђени само за овај рукопис. То би било веома скуп луксуз, у принципу графика је намењена за виšekратно штампање и репродуковање. Највероватније у Балашевском скиту овим клишејима су декорисани и други рукописи.

Сл. 7. Св. Сава и св. Симеон Српски с иконом Богородице Тројеручице.
Литографија. Београд, 1855 г.

Fig. 7. St. Sava and St. Simeon of Serbia with the icon of the Theotokos of Three Hands.
Lithographic print. Belgrade, 1855

1855. год. у Београду је отштампана литографија која репродукује раније хиландарске гравуре са св. Симеоном и св. Савом Српским који држе икону Богородице Тројеручице¹² (сл. 7). Приказ иконе је добио барокни облик и доста се удаљио од оригинала. Трећа рука није вотив, него је Богородичина рука која се показује испод ногу Младенца. Један отисак од литографије нашла сам у цркви села Доспеј поред Самокова. Није ми познато да ли је утврђен аутор графике. Он је, међутим, поред старијих бакрореза са сличном иконографском формулом користио још један извор. Исти приказ иконе налазимо у књизи “Духовни зрак” издатој у Цариграду 1850 год. од Онуфрија Поповића Хиландарца, бугарина из Казанлака¹³. Мада садржај књиге нема везе с хиландарском чудотворном иконом, на крају књиге је смештен њен приказ који је идентичан с оним на београдској литографији од 1855 (сл. 8). Под иконом стоји следећи натпис: “Немы устне нечестивыхъ, непокарязошихся (sic) Образу твоему

¹² С. Ненадовић, *Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа*. – Зборник заштите споменика културе XVI. Београд, 1965, с. 97, 100, сл. 4 – фрагмент с приказом манастира. Литографија је израђена са средствима јеромонаха Мелхиседека родом из Паштровићима у Црној Гори. Друго издање је од 1907.

¹³ Е. Генова, *Духовен зрак – един от моделите на възрожденските зографи*. – Паметници, реставрация, музеи, бр. 1, 2005, с. 8-15, ил. на с. 15.

Сл. 8. Богородица Тројеручица.
Духовни зрак. Цариград, 1850 г.
Fig. 8. Theotokos of Three Hands.
The spiritual ray. Carigrad, 1850

Сл. 9. Св. Сава и св. Симеон Српски с
иконом Богородице Тројеручице. Бакрорез.
Манастир Хиландар. (према Д. Давидову)
Fig. 9. St. Sava and St. Simeon of Serbia with
the icon of the Theotokos of Three Hands.
Copperplate engraving. Chilandar Monastery
(according to D. Davidov)

Сл. 10. Св. Сава и св. Симеон
Српски с иконом Богородице
Тројеручице. Икона. Црква
Св. Петке у Брезнику. 1844 г.
Fig. 10. St. Sava and St. Simeon
of Serbia with the icon of the
Theotokos of Three Hands.
The icon. The Church of St.
Paraskeve in Breznik. 1844

честному, изображенному Стеннейшимъ Евангелистомъ Лукою. Мьлосердная Наставницы.” Непосредно под оквиром стоји потпис: E. Brocktorff. Очигледно гравер, добивши текст који треба да стави под ликом Тројеручице, копирао га је механички и допустио правописне грешке.

На крају ћу се зауставити на једном хиландарском бакрорезу - део дуге серије једнотипних приказа иконе Тројеручице коју држе св. Симеон и св. Сава (сл. 9). Д. Давидов датира приказ око 1850. год.¹⁴ Једна икона у цркви св. Петке у Брезнику за коју је коришћена гравира дозвољава да се конкретизира ово датирање (сл. 10). Икона је дело зографа који је радио фреске и остале иконе у храму у 1841. год.¹⁵ Он је одстранио детаље од графичког обрасца, али је задржао натписе поред светаца који дозвољавају да се тачно препозна модел.

Ivanka Gergova

ABOUT SOME GRAPHICAL REPRESENTATIONS OF VIRGIN TRIHEIROUSSA

The famous wonder-working icon of Virgin Triheiroussa from Hilandar Monastery has been depicted in graphics numerous times, which provides for its popularity far beyond the borders of Athos. Large portion of these graphical representations have been published, but not all of their aspects are properly studied yet. The present text focuses on few of these graphics and aims at clarifying their date and purpose. This is also the first time when a Ukrainian graphic, showing Virgin Triheiroussa, is published. Few of the engravings were used for decorating the manuscripts - this is an interesting and still poorly studied phenomenon, part of the late manuscript decorating tradition, influenced by the printing practices. .

¹⁴ Д. Давидов. *Хиландарска графика*, бр. 44.

¹⁵ Фреске и иконе нису објављене. Према стилу се могу сврстати у радове зографа Јаначка Станимирова рођеног у селу Брезе у Западној Бугарској.